

GRAD U ROMANU VJEŽBANJE ŽIVOTA NEDJELJKA FABRIJA

Dejan Đurić

Sveučilište u Rijeci, Hrvatska

The paper considers the issue of multiculturalism in Nedjeljko Fabrio's novel *Practising Life*, as well as the possibilities of intercultural dialogue between oppositional groups through the prism of an urban space. The emphasis is primarily placed on the complex representation of an urban space in the novel, where the author's representation of the city is actually twofold since the city is viewed both as a physical reality and a cultural construct.

According to Richard Lehan, urban constructs must constantly be re-examined because they are artificial and diverse, and through them one can interpret (and reinterpret) past and our sense of reality. Thus, Fabrio in a distinctive way shows how effects of commercial and industrialized processes transform the city and relations among people and also affect political developments in it because, at the same time, the capital is in an unbreakable connection with the dominant political tendencies.

U studiji o gradskome prostoru u književnosti Richard Lehan lucidno je zaključio kako je grad uvijek igrao veliku ulogu u ljudskoj sudbini u podugačkom vremenskom razdoblju od posljednjih pet stotina godina, bez obzira na način kako je bio predstavljen.

Grad je stvorio vlastiti povijesni ritam – tvrdi Lehan – iako su mu se funkcije tijekom vremena mijenjale i transformirale, a njegova stvarnost bila rekonstruirana i transformirana. Prema Lehanovu mišljenju urbani konstrukti moraju neprestano biti preispitivani jer su oni artificijelni i diverzni, a ono što je osobito bitno za moj predmet bavljenja u ovom radu, kroz njega možemo interpretirati (dodao bih i reinterpretirati) prošlost te naš osjećaj realnosti (Lehan, 1998: 292). O tome svjedoči i bogata romaneskna produkcija o gradu Rijeci nastala u posljednjih tridesetak godina, u rasponu od novopovijesnih iskustava Nedjeljka Fabrija u *Vježbanju života*, preko egzilskih iskustava Marise Madiere u *Vodnozelenom*, do egzistencijalističkih preokupacija Daše Drndić u *Laica format*, romanu koji nije ništa drugo doli jednoga otrovnoga i prvokativnoga (anti)ljubavnoga pisma spomenutom gradu. Tako će Danijela Bačić-Karković reći da *grad Rijeka zadnjih desetljeća biva kotom narativnih eskurzija: biva afektivna tema izrazite semantičke gustoće. Fabrijeva Duologija i kultno uprizorenje Vježbanja života utrlji su osobnim i književnim istraživanjima identiteta na pozadini ratnih kataklizmi, egzodusnih, refugijalnih sudbina i ugaslih genealogija*

(Bačić-Karković, 2002: 12). U ovim djelima možemo pratiti na koji se način funkcija grada zapravo mijenjala te na koji je način njegova realnost bila rekonstruirana i transformirana. Fabio, Madiere i Drndić podastiru čitatelju vlastitu viziju prošlosti, njezinu reinterpretaciju – shvaćajući da su naposljetku povijest(i) manje ili više subjektivne reprezentacije onoga što pojedini povjesničar ili skupina povjesničara smatraju da je nužno da se zapamti¹, pa su one u sva tri slučaja najobičniji narativni konstrukti koji, kao takvi, utječu na egzistencije subjekata, a oni su više nego primorani povinovati im se. To je ono što Milanja u svojoj studiji o novopovijesnom romanu naziva fatumom povijesti (Milanja, 1996: 102), a on neizostavno predodređuje egzistencije subjekata ovih proza, koje su pak neraskidivo povezane sa sudbinom grada. Fabio tako sagledava situaciju iz perspektive različitih etnikuma i kultura koje su se našle na istom urbanom prostoru te propitkuje mogućnost suživota, sugerirajući da su obje strane bile u zabludi kao žrtve političkih okolnosti inkarniranih u vidu povijesnoga kruženja. Madiere pak promatra grad iz vanjske perspektive, kroz prizmu Trsta koji joj je pružio utočište i u kojem, kao u zrcalu, pronalazi odraz Rijeke. Drndić promatra grad iz perspektive Drugoga koji se zatekao u njegovom labirintu, ali njegovu političku i povijesnu kompleksnost može sagledati izvana. Stoga je njezin roman krajnja dekonstrukcija multikulturalnoga identiteta grada jer analizirajući sloj po sloj njegov identitet kroz priču u kojoj se sudaraju, zrcale i isprepliću prošlost i sadašnjost, dolazi do praznoga prostora u središtu.

U spomenutim je prozama grad reprezentiran kao otvoren, trusan i ambivalentan prostor, koji je često mijenjao države, nacije i vlasti, dakle, sasvim različit od onoga kojega je predstavljao, primjerice, Zagreb u konceptu nacionalnoga romantizma. Čini mi se da je usporedba sa Zagrebom više nego dobrodošla. Tako je današnja prijestolnica u ideologiji nacionalnih romantičara često bila reprezentirana kao sredstvo okupljana nacionalnih snaga, u čemu je osobito prednjačio August Šenoa, jer taj je grad bio središte iz kojega su se mogle onda konstruirati mape zajednice i etička načela na kojima ta zajednica počiva. Zagreb je zapravo bio Hrvatska. Šenoa ne samo da nastoji konstruirati, izgraditi jedan monumentalistički, pa i pozitivističko-antikvarni pristup povijesti, nego nastoji konstruirati i jedan moralni obrazac svijeta, odnosno onovremenoga hrvatskoga društva, napose građanskoga, te ponuditi uzorne primjere svojim čitateljima koji bi na taj način trebali pronaći svoje uzore. U kontekstu urbanoga prostora on konstruira povijest, Fabio i spomenute autorice je dekonstruiraju, demistificiraju i demitologiziraju. Rijeka je stoga oduvijek

¹Vidi: http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Cultural_memory&printable=yes,
Historiographical Approach

bila poput prostitutke Clare, čiju priču donosi Daša Drndić u svom romanu, a koju možemo iščitavati i kao samu parabolu o gradu. U mladim je danima Clara bila otmjena i tražena lokalna prostitutka, kao što je tijekom devetnaestoga stoljeća Rijeka bila bogat, prosperitetan i raskošan grad rastrgan između mađarskih, austrijskih, talijanskih i hrvatskih utjecaja. Kako se Clara podavala onome koji je mogao najbolje platiti, tako se Rijeka koristila onom vlašću od koje je u datom trenutku mogla izvući najveću korist za vlastiti razvoj i dobrobit svojih građana koji su došli iz različitih dijelova Europe. Clara naposljetku umire sama, kao sifilitična starica beskućnica, a umrtvljena Rijeka ostaje uljuljana u snove o velikoj i slavnoj prošlosti, a priče o njezinoj multikulturalnosti, na kojima se baziraju sva tri spomenuta romana, postaju najobičniji mitologem od kojega više nitko nema koristi.

U ovome ću se radu posebice pozabaviti Fabrijevim romanom i pitanjem multikulturalnosti u njemu te mogućnošću interkulturnoga dijaloga između suprotstavljenih grupacija u njemu jer preostala dva spomenuta romana samo dodatno, i s mnogo više kritičizma, seciraju urbano tkivo Rijeke.

Autorova reprezentacija grada je zapravo dvostruka jer ga promatra kao fizičku stvarnost, ali i kulturni konstrukt pa je u pravu Lehan kada tvrdi da tekstualizacija grada stvara vlastitu realnost, postaje način gledanja na grad, ali u isto vrijeme takva tekstualizacija ne može biti zamjena za fizički grad. Prije no što grad postane konstrukt, književni ili kulturni, on je fizička realnost s vlastitom dinamikom (Lehan, 1998: 291). Stoga je razvoj grada kao fizičkoga entiteta lociranoga u određeni prostor, s njegovom kartom i labirintom², zapravo neizostavan od njegove povijesne i kulturne matrice. Drugim riječima, specifičan položaj i osobite povijesne prilike, koje su uvjetovale razvoj njegove mape i labirinta, u isto vrijeme preodređuju i sudbine ljudi koji su se odlučili nastaniti u njemu, jer su položaj i veza sa zaleđem utjecali na razvoj različitih oblika ljudske djelatnosti, koje su pak bile atraktivne svima onima u potrazi za uspjehom i samoostvarenjem. Splet različitih političkih odnosa, u kojima je grad u početku pripadao svima i

² Fabrijeva reprezentacija grada kao fizičkoga entiteta vezana je uz dvije emblemske figure: labirint i kartu, što su možda dva najtipičnija načina predstavljanja urbanoga prostora. Karta se odnosi na pogled iznad u kojem se stvara pogled na glavne ulice, trgove i predjele grada te najpoznatije građevine, koje mahom služe kao orijentacijske točke. Labirint je ono što Richard Samin naziva ground level – splet ulica kojima subjekti lutaju, skrivaju se ili bježe. Samin, Richard: *Reappraising the myth of the new South Africa: Phaswane Mpe's Welcome to Our Hillbrow*, <http://www2.univ-reunion.fr/~ageof/text/74c21e88-610.html>

nikome, učinio ga je otvorenim za sve one koji su bili dovoljno hrabri da okušaju svoju sreću, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost i jezik.

A sve započinje kroz priču o slobodnoj luci na jadranskoj obali gdje su pozvani svi koji žele ostvariti bolju budućnost, a među njima se našao i Carlo koji dolazi u Rijeku kao mladić i gradi uspješnu karijeru konopara. Kroz njegov život i život njegove obitelji, odnosno potomaka, sagledana je jedna strana povijesti grada. S jedne strane, dakle, ona je vezana uz njegov industrijski razvoj – od propadanja jedrenjaka, pojave parodroda, željeznice, a naposljetku i industrije inkarnirane u mitskoj rafineriji nafte smještenoj na Mlaci, koja je tada bila periferija grada. Pojava industrijalizacije i kapitalizma neraskidivo je povezana s političkim procesima u gradu te su oni često proporcionalni. Sve većim razvojem grada i njegove industrije te pojavom stranoga kapitala, otvara se potreba za raznolikom radnom snagom i djelatnostima pa Fabio na osobit način prikazuje kako učinci komercijalnih, industrijalizacijskih procesa transformiraju grad i odnose među ljudima. U isto vrijeme je kapital u neraskidivoj vezi s političkim strujanjima jer kapital dolazi iz državnih središta kojima je razvoj geografski izvršno postavljene luke jedan od gospodarskih prioriteta, a naravno da razvoj luke donosi sa sobom niz ostalih djelatnosti. Međutim, politička strujanja, kako sam već rekao, svoje će konačne oblike zadobiti u različitim povijesnim kretanjima i procesima.

Tako je i kroz priču o Carlu i njegovoj obitelji sagledana pojava talijanskoga elementa u gradu i njihova sve veća prevlast jer su Austrija i Mađarska poticale naseljavanje talijanskoga stanovništva kao opozicije hrvatskom stanovništvu i nastojanju hrvatskih političara da Rijeku integriraju u Hrvatsku. S jedne strane, dakle, vidimo potrebu za jeftinom radnom snagom, čije se mjesto otvaralo u kontekstu sve veće industrijalizacije grada, a s druge strane možemo u tom činu iščitati različite političke i povijesne procese, premda, prema mišljenju autora ovoga romana, to nije trebala biti nikava prepreka suživotu različitih grupacija na području grada, koji će imati dalekosežne posljedice na živote subjekata, iako je u ovom slučaju bolje reći objekata povijesti.

Na drugoj je strani, kao svojevrsna protuteža, hrvatska obitelj Despot, koja živi na rubu grada. Kako se grad preobražavao s obzirom na promjenu njegove funkcije, tako je i središte postajalo mnogo kompleksnije jer poslovi i populacije postaju diverziraniji. Takva pak diverzacija neosporno vodi k Drugom, odnosno urbanom elementu, najčešće manjini, zadržanoj izvan gradske zajednice. U mitsko-simbolističkom vidu, Drugi je misteriozni stranac (Lehan, 1998: 8). Tu se zapravo Fabrijev diskurz usložnjava jer on dvije strane, inkarnirane u talijanskoj i hrvatskoj obitelji, kroz složene društveno-političko-industrijalizacijske procese dovodi u

međusoban odnos, a spomenuti će procesi neupitno utjecati i na njihove međusobne odnose.

Stoga u romanesknom tkivu *Vježbanja života* naizmjenice pratimo reakcije članova Carlove obitelji i obitelji Despot na pojedine političke, društvene i gospodarske događaje. Isto tako pratimo na koji način sudbine pripadnika obiju obitelji ovise o ideji-politici. Upravo to rasterećenje priče oko jednoga glavnoga junaka, što Cvjetko Milanja i smatra jednim od najbitnijih karakteristika novopovijesnoga romana (Milanja, 1996: 106), omogućilo je autoru da situaciju sagleda s dviju strana koje zapravo stoje u svojevrsnom zrcalnom odnosu, kao što u svojevrsnom zrcalnom odnosu stoje i dva dijela romana. Upravo Julijana Matanović kaže da se posebna pažnja u novopovijesnom romanu *posvećuje svjedoku događaja i njegovoj točki gledanja* (Matanović, 1996: 116), a kroz veliki broj likova, nekoliko kompozicijskih linija i nekoliko priča koje se križaju, ovi romani zapravo tematiziraju povijest/politiku kao sudbinu i egzistenciju (Milanja, 1996: 116). Posrijedi je dakle polifona struktura romana. Polifonija označava glazbeni termin koji podrazumijeva dva ili više glasova koji su savršeno povezani, ali ipak sadržavaju relativnu nezavisnost. Prema mišljenju Milana Kundera, temeljno načelo svih velikih polifoničara bilo je **jedinstvo glasova**, odnosno niti jedan glas ne smije dominirati djelom, a isti tako niti jedan ne smije služiti kao obična pratnja (Kundera, 2002: 73). Upravo preko polifoničnosti, osobitoga vida dijalogičnosti, Fabio dovodi u jedan interkulturalan dijalog svoje suprotstavljene strane. Dvije strane stoga predstavljaju dva svjedoka (povijesno-političkih) događaja, pa te dvije priče, jednako važne jer reprezentiraju dva iskustva, osvjetljavaju jedna drugu te čine kontrapunkt *velikoj priči Povijesti/Politike jer pripovjedač im suprotstavlja male priče i zgode o pojedincu, o individuima, o njihovoj životnoj historiji, njihovim intimnim željama, njihovim običajima, svakodnevnim, «malim», ali jedino njihovim jednokratnim i neponovljivim životima* (Milanja, 1996: 110).

Isto kao što talijanska strana kao u zrcalu osvjetljava hrvatsku, a hrvatska talijansku, tako se prošlost i sadašnjost susreću kao u zrcalu u samome središtu romana. U prvome dijelu romana radnja kreće od određene točke u prošlosti prema sadašnjosti. Drugi dio romana počinje od određene točke u sadašnjosti i kreće prema prošlosti do trenutka gdje je prvi dio završio. Na taj se način stvara svojevrsna zrcalna slika o apsurdnosti povijesti. Stoga je autorovo poimanje povijesti podosta ničeansko: kao u mitu o vječnom povratku ona je osuđena na besciljno lutanje i vraćanje. Subjekti, preci i potomci, ništa nisu naučili jer neprestano i iznova čine iste greške pa i prestaje biti od presudne važnosti veže li se nešto za prošlost i sadašnjost kada smo neprestano izloženi istim procesima na koje ne možemo utjecati,

ali koji utječu na nas. Milanja je dobro uočio da je u Fabrijevom romanu *središnja „figura“ instancija (obiteljske) privatnosti, zapravo intimna privatnost u koju se povijest, kao politika, upleće kao zlo koje ju destruiru i rastače* (Milanja, 1996: 118), drugom riječima – *novim je pravilom u tematsko-motivskom smislu postalo premještanje pažnje promatrača s jakih na takozvane slabe i krhke figure povijesti* (Bačić-Karković, 2002: 11). Obje obitelji tako predstavljaju dva semantička središta romana, koja stoje u spomenutom zrcalnom odnosu – jedan odražava drugi kroz sraz ili suživot različitih kultura, a upravo oko ekspresije nekih od arhetipskih toposa u životu svakoga čovjeka – ljubavi i smrti. Dakle, u kontekstu poetike novopovijesnoga romana u kojem se napušta monumentalno tumačenje povijesti, Fabio iznosi biografije pripadnika nekoliko generacija jedne talijanske i jedne hrvatske obitelji, dakle, sasvim prosječnih, neznatnih obitelji kakvih je pun grad i koje nikome možda svojom zanimljivošću ne bi zapele za oko. Iste političke i povijesne zgode, u skladu s polifonom strukturuom romana, prezentirane su sa stajališta obiju strana, pa se njihovi vidovi, koji se razlikuju jer su napose pripadnici različitih kulturnih krugova, ukrštavaju upravo kroz urbani prostor jer je grad onaj lokus oko kojega se vrti priča o povijesti i koji zapliće živote subjekata pa je tako za Milanju spomenuti fatum povijesti zapravo fatum determinacije (Milanja, 1996: 110), ovdje sagledan kroz prizmu urbanoga mikrokozmosa. Povijest i politika su ono što determinira, predodređuje ljudsko ponašanje i djelovanje jer dolazi iz centara moći koji vrše utjecaj, a s obzirom na svoje interese i ciljeve, na živote pojedinaca. Pripovjedač je stoga ironičan, kometira političko-povijesne procese, ali i vlastiti čin pisanja, odnosno vlastiti diskurz. Na taj način povlači paralelu između čina pisanja i kreiranja povijesti jer kao što je njegov tekst narativni konstrukt, tako je i povijest narativni konstrukt kojega su stvorili centri moći. Iz ovoga možemo zaključiti da su vrijeme, odnosno povijesno kruženje vremena, i naracija za Fabria dvije neraskidivo povezane kategorije, podjednako krhke i nepouzdana te podložne manipulaciji, zbog koje pojedine strane vide samo ono što im odgovara, a višestoljetne represirane anksioznosti prijete da izbiju na površinu.

Stoga treba postaviti pitanje tko je od njih Drugi? Za talijansku stranu, Drugi je hrvatska strana, a za hrvatsku stranu to je talijanska strana, međutim sve je to sagledano kroz već prije spomenuti fatum povijest koja determinira. I dok Carlo tako dolazi u obećan grad te gradi miran suživot s mađarskom i hrvatskom stranom, njegovi će potomci postati žrtve povijesnih zabluda, a isto će se dogoditi i s nekim članovima obitelji Despot, koji će poradi osiguravanja egzistencije morati promijeniti svoje političke opcije i strane.

Drugim riječima, kada zbog spomenutih povijesnih, industrijalizacijskih i političkih procesa svaka od skupina počinje diskurzivno (riječima, simbolima, pričama, odnosno različitim mitologemima i ideologemima) graditi vlastiti nacionalni identitet, koji negira svoju kreiranost različitim mitološkim i ideološkim aparaturama, i počne ga nametati drugima, značenje Grada se počinje rastakati. Tu dolazi do onoga što Freud naziva *narcizam malih razlika*³, kada kulturno bliske etničke skupine nastoje naglasiti svoju kulturnu razliku u odnosu na susjedne i bliske kulture. Stoga Fabio zapravo kroz priču o Rijeci promatra nastanak segregativnoga multikulturalizma, koji je karakterističan za procese devetnaestoljetnoga romantičkoga nacionalizma⁴ u kontekstu brojnih slavenskih nacionalnih romantizama koji su se javili i bili osobito karakteristični za prostor Austro-Ugarske Monarhije i Otomanskoga carstva,⁵ čime se naglašava kulturna razlikost prema susjednim narodima ili pak etničkim skupinama s kojima se dijeli isti (gradski) prostor.⁶ U jednoj pomaknutoj verziji, dakle, nastanak segregativnoga multikulturalizma možemo promatrati i u kontekstu gradskoga prostora u ovom romanu. Jer brak Talijana Carla i Hrvatice Fanice na početku romana simbolizira suživot različitosti, prihvaćanje različitih kultura i njihovo međusobno prožimanje te obogaćivanje. Grad je prostor otvoren svima. Neuspjeh ostvarivanja veze između Lucijana i Emilije u konačnici svjedoči pak o nepremostivim razlikama koje su nastale kao rezultat povijesnih, gospodarskih i političkih procesa kroz određeno duže vremensko razdoblje, na koje protagonisti nisu imali nikakvoga utjecaja. Grad stoga postaje zatvoren i izoliran prostor, o čemu će u konačnici vrlo kritički progovoriti Daša Drndić u spomenutom romanu. Identiteti pojedinih grupa u Fabrijevu romanu tako se grade kao sredstvo razlikovanje od drugih, s kojima se dijeli isto (gradsko) područje

³ Termin je Freud osmislio 1917. godine kako bi naglasio da ljudi s manjim razlikama među sobom mogu biti konfliktniji i skloni međusobnoj mržnji, nego ljudi s velikim međusobnim razlikama.

⁴ *Prema doktrini romantičkoga nacionalizma, svaka kultura predstavlja samodostatan moralni univerzum. Za svakoga od nas, obzori naše misli određeni su granicama naše kulture. Tipično, romantičarski nacionalisti zaključili su iz toga da su kulture nesumjerljive jer ne postoji transkulturalno gledište s kojega bi ih se moglo usporediti* (Barry, 2006: 317).

⁵ *Segregativni multikulturalizam na prostoru Balkana počinje da dominira usporedno sa procesom stvaranja nacionalnih država tokom XIX. veka. Nužna pretpostavka za njegovo nastajanje – kao što je to slučaj s etnonacionalizmom uopšte – jeste primordionalno jedinstvo tla i krvi* (Stojković, 2004: 156).

⁶ Sličnom se situacijom bavi i Igor Štiks u svom romanu *Elijahova Stolica*. Vidi moj rad *Multikulturalizam u romanu Elijahova stolica Igora Štiksa*, Konfrencija mladih slavista, Prag 2007. (u tisku).

jer identitetske sličnosti i razlike treba shvatiti kao kategorije koje nisu imanentne niti univerzalne određenom diskurzu, već ponovno nastale iz potrebe za kategoriziranjem, uvođenjem reda, svrstavanjem u obrasce podređenosti i nadređenosti, klasificiranjem u skladu s proizvedenim i nametnutim (vrijednosnim) kriterijima (Marot Kiš, 2008: 430.)

Treba imati hrabrosti zanjekati, razoriti, odbaciti onu prošlost koja nas tišti i sputava život. Prošlost će onda dospjeti pred sud današnjice, tvrdi Žmegač u svom radu o koncepciji povijesti u novopovijesnom romanu (Žmegač, 1991: 60), a tragika Fabrijevih subjekata je u tome što oni nikako ne uspijevaju odbaciti prošlost koja se neprestano poigrava s njima. Jedini koji istu uspijeva kritički razmotriti sam je pisac pa njegov roman u konačnici djeluje poput podužega eseja o promašenosti i zabludama povijesnih procesa i kretanja, u kojem životi i egzistencijalne situacije samih subjekata služe tek kao potvrde za njegove teze i slutnje. Pripovjedač je onaj koji *ispod mitskih i ideoloških naslaga pronalazi naličje povijesne zbilje* (Žmegač, 1991: 62, 63).

Međutim, Žmegač je u pravu kada kaže, pozivajući se na Nietzschea, da *okršaj može biti koliko god snažan, naša volja da se obračunamo s prošlošću koliko god jaka, ipak će i u nama ostati svijest da smo i mi obilježeni tvorevinama i činima prošlih generacija i da smo posljedak njihovih stranputica, strasti i zabluda* (Žmegač, 1991: 60). Nigdje se to toliko dobro ne vidi kao u Fabrijevom romanu, gdje su životi protagonista s različitih strana, premda moramo postaviti pitanje što su to zapravo strane i opravdano dvojiti o njihovoj smislenosti kako je to činio i Carlo na početku samoga romana, dovedeni u dijalog. I kao što je Lacan rekao da je Ja uvijek u području Drugoga, iz čega možemo na uopćenoj razini iščitati da je moguće upoznati sebe samo ako upoznamo i druge, one koji nas okružuju i s kojima dijelimo isti prostor, Fabrijevi subjekti zapravo svojim postupcima i životnim situacijama dovode u pitanje takav koncept. Tu je topos grada ponovno od presudne važnosti, jer grad je ono što s jedne strane spaja, a s druge strane razdvaja subjekte. Zablude prošlosti i ograničenih otaca tako će nastojati ispraviti njihova djeca, u ovom slučaju Emilija i Lucijan, čiji je ljubavni odnos zapravo pokušaj da se umakne fatumu povijesti, međutim, njihovo razdvajanje u završnici nudi ultimativno pesimističnu viziju u kojem nikakav bijeg od njega nije moguć. Fabio ostavlja pitanje mogućnosti suživota otvorenim, jer mogućnost njegova ostvarivanja ostaje upitna, ne zbog toga što možda subjekti ovoga romana ne bi to htjeli, nego što iznad njih neprestano lebde aveti prošlosti i duhovi različitih ideologija kroje su tijekom prošlosti protutnjale kroz grad, ne donijevši ništa dobro njegovim protagonistima. Tako će i roman u završnici napraviti puni krug i time samo potkrijepiti viziju o apsurdnosti prošlosti –

Carlo je prije sto i pedesetak godina došao u Rijeku, a njegovi će je potomci isto tako napustiti, ne osvrnuvši se za sobom, kao što se niti on nije osvrnuo odlazeći iz Italije.

Literatura

- Barry, Brian. 2006. Kultura i jednakost: egalitarna kritika multikulturalizma. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Bačić-Karković. Danijela. 2002. Nostalgija fiumana u „Vodnozelenome“ Marise Madieri. Riječki filološki dani. 4. Rijeka. 11 – 28.
- Burzyńska, Anna; Markowski, Michał Paweł. 2006. Teorie literatury XX wieku – Podręcznik. Krakow: Wydawnictwo Znak.
- Coha, Suzana. 2006. Mitologemi i ideologemi u funkciji kreiranja nacionalnoga identiteta u poeziji Augusta Šenoa. Riječki filološki dani. 6. Rijeka. 415 – 444.
- Fabrio, Nedjeljko. 2004. Vježbanje života. Zagreb: Večernji list.
- Kovač, Zvonko. 2001. Poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, Biblioteka Književna smotra.
- Kundera, Milan. 2002. Umjetnost romana. Zagreb: Meandar.
- Lehan, Richard. 1998. City in Literature: an intellectual and cultural history. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- Matanović, Julijana. 1995. Hrvatski novopovijesni roman, Republika. 9-10. Zagreb. 98 – 114.
- Marot Kiš, Danijela. 2008. Kultura razmjene u diskursu pogranične književnosti. Riječki filološki dani. 7. Rijeka. 429 – 440.
- Milanja, Cvjetko. 1996. Hrvatski roman 1945-1990. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Nemec, Krešimir. 2003. Povijest hrvatskoga romana III (od 1945. do 2000.). Zagreb: Školska knjiga.
- Nemec, Krešimir. 1996. Historiografska metafikcija Nedjeljka Fabrija (Promišljanje povijesti u «jadranskoj duologiji»). Republika. 1-2. Zagreb. 49 – 53.
- Nietzsche, Friedrich: O korisnosti i štetnosti historije za život, Matica hrvatska, Zagreb, 2004.
- Stojković, Branimir. 2004. Multikulturalizam, Balkan i planetarna kultura. 145 – 160. u Semprini, Andrea. 2004. Multikulturalizam. Beograd.
- Tadić-Šokac, Sanja. 2005. Fabrijev novopovijesni roman u priči o samome sebi, Riječ. 2. Rijeka. 135 – 152.
- Žmegač, Viktor. 1991. Povijesni roman danas. Republika. 5-6. Zagreb. 58 – 75.